

Theoretische concepten en alledaagse taal

Jenny de Jong-Gierveld en Marco Linnemann *

Summary

Theoretical concepts and daily language

Social scientists differ in the way in which they form concepts. Those adhering to the method of a facet design point to the fact that the facets must be 'objective', irrespective of the subject. However, when dealing with subjective experiences and feelings of individuals, another approach to the phase of conceptualization must be applied. The exact meaning of concepts can then be constructed through concept exploration in the field, eliciting the perceptions of those directly involved. Open interviews will be suitable, but the costs of such an approach, both in terms of time and human effort, are rather high. In this article an other more structured method is explored. Via a series of experiments, the possibility of an interactive computer programme, called REPGRID (Repertory Grid Techniques), for use as an aid in conceptualization, was investigated. The results are promising: the computer version of REPGRID offers ample opportunities.

1. Inleiding

In zijn boek 'Conceptualization and Measurement in the Social Sciences' (1982) beschrijft Blalock de falende relatie tussen concepten en de empirische meetinstrumenten als één van de voornaamste bronnen van de achter-

* Jenny de Jong-Gierveld is sinds 1987 directeur van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut in Den Haag. Daarnaast is zij als hoogleraar verbonden aan de vakgroep Methoden & Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek aan de Vrije Universiteit.

Marco Linnemann is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Vrije Universiteit.

blijvende cumulatie van kennis in de sociale wetenschappen.

Hij neemt stelling tegen de grote hoeveelheid aandacht die exclusief wordt gericht op de ontwikkeling van nieuwe methoden en technieken ter constructie van technisch-geavanceerde meetinstrumenten. Deze – op zich noodzakelijke en goede – ontwikkelingen mogen niet losgekoppeld worden van aandacht voor een zorgvuldige conceptualisering van het deel van de werkelijkheid dat men wil bestuderen. Onder conceptualiseren verstaan wij de wijze waarop begrippen worden gevormd en gedefinieerd. Dit proces omvat o.a. het, via één of meer karakteristieken vastleggen van een verschijnsel, dan wel een set van verschijnselen, als min of meer verwant en te onderscheiden van andere verschijnselen.

Sociale onderzoekers verschillen in de wijze waarop door hen begrippen worden gevormd. Als gevolg daarvan zijn verschillende nadere omschrijvingen van conceptualiseren gangbaar. Blalock, die uitgaat van een deductieve theorie (Schwager, 1988, p. 113) omschrijft conceptualisering als het proces waarlangs 'theoretical constructs, ideas, and concepts are clarified, distinguished, and given definitions that make it possible to reach a reasonable degree of consensus and understanding of the theoretical ideas we are trying to express . . . ' (Blalock, 1982, p. 11).

Daartegenover kan een conceptualiseringsomschrijving van bijvoorbeeld Roskam worden geplaatst. Een omschrijving die de conceptualisering in eerste instantie veel dichterbij de empirie legt.

Conceptualisering omvat in deze visie kartering van een empirisch domein: 'De vorming van een empirisch begrip is het bepalen van de conceptuele inhoud waarmee een klasse van verschijnselen zich onderscheidt van een andere, met gebruikmaking van categorieën waarmee de waarneembare facetten van die verschijnselen kunnen worden beschreven' (Roskam, 1987, p. 90).

Het zou in het kader van dit hoofdstuk te ver voeren om uitgebreid in te gaan op de verschillen tussen theoretische en empirische begrippen. Evenmin komt de relatie tussen conceptualiseren en operationaliseren aan de orde. Ook de mogelijke wisselwerking tussen conceptualisering en theorievorming (zie bijv. Hempel, 1952) valt buiten het bestek van dit artikel. Voor nadere ideeën hieromtrent verwijzen we naar: De Jong-Gierveld (1985, in press), Hox (1986) en Schwager (1988).

Aan het proces van conceptualiseren, kortweg te omschrijven als het vastleggen van de conceptuele inhoud van een begrip, wordt veelal weinig aandacht besteed. Gelet echter op het belang van een goede relatie tussen concepten en meetinstrumenten en de intermediaire functie van een zorgvuldige concep-

tualisering daarbij, wordt in dit artikel nader ingegaan op de principes achter enkele methoden van conceptualiseren zoals deze thans in Nederland worden gehanteerd. Het eerste doel van dit artikel betreft een vergelijkende en evaluatieve beschrijving van de principes achter deze verschillende conceptualiseringsmethoden. We starten de beschrijving bij benaderingen waarin een door de onderzoeker te ontwikkelen facet-design, dan wel een karteeringszin centraal wordt gesteld. Vervolgens komen methoden aan de orde, waarbij de onderzoeker bij de bepaling van de conceptuele inhoud van een begrip, expliciet ook de inbreng zoekt van de direct-betrokkenen, bijvoorbeeld via het vastleggen van de alledaagse betekenis van een begrip.

Aansluitend zal worden ingegaan op enkele experimenten die recentelijk zijn uitgevoerd, en waarin de mogelijkheden zijn verkend van het gebruik van een interactief computerprogramma voor de bepaling van de alledaagse betekenis van een concept; de REPGRID-methode. Het tweede doel van dit artikel kan daarmee worden omschreven als het bieden van een verslag van de mogelijkheden van een PC-gekoppelde (hulp)methode voor conceptualiseren.

Conceptualiseren; concepten, empirische verschijnselen en termen

Concepten zijn gedachtenconstructies, hulpmiddelen die gehanteerd worden wanneer bepaalde empirische verschijnselen en de samenhangen daartussen in abstracto geordend worden (Roskam, 1987). Concepten kunnen worden onderscheiden in empirische concepten, met een vrij direct observeerbare relatie tot de empirische werkelijkheid en theoretische concepten, met een verbinding naar de empirie die indirect verloopt, via andere concepten. Theoretische concepten krijgen hun betekenis via de uitspraken van de theorie waartoe ze behoren.

Conceptualisering betreft (zoals gesteld) de wijze waarop begrippen worden gevormd en gedefinieerd. Dit proces omvat o.a. het, via één of meer karakteristieken vastleggen van een verschijnsel. Voor dit vastleggen van de inhoud worden één of meer karakteristieken samengevoegd in een definitie van dat concept. Het vastleggen van de karakteristieken van het concept maakt tevens identificeerbaar welke empirische eenheden door deze eigenschappen worden aangeduid; met een nauwkeurige definitie van het concept zijn tevens nauwkeurige grenzen aangegeven van het empirisch bereik van dit con-

cept (Sartori, 1984). Door het conceptualiseren wordt m.a.w. een concept afgebakend van andere, min of meer verwante concepten en verschijnselen.

Als laatste onderdeel van het conceptualiseringsproces behoort elk concept een bepaalde term toegekend te krijgen. Voor zover het theoretische concepten betreft, kan zowel een geheel nieuwe term worden bedacht, als een keuze worden gemaakt uit bestaande termen. Een randvoorwaarde bij de keuze van termen is dat de goede communicatie met collega-onderzoekers, met het wetenschappelijke forum, gegarandeerd moet zijn.

Ingeval de onderzoeker over de inhoud van het concept ook met niet-collega's wenst te communiceren, moeten er enkele extra voorwaarden worden gesteld aan de keuze van bijbehorende termen. Een belangrijke voorwaarde is dan dat de te kiezen term direct aansluit bij, onderdeel uitmaakt van, de alledaagse taal zoals die wordt gehanteerd door de te ondervragen personen.

Dit laatste bijvoorbeeld omdat de onderzoeker voor de toets op bepaalde onderdelen van zijn theorie informatie nodig heeft van de betrokkenen. Communicatie via interviewgesprekken of andere vragenlijstmethoden moet plaatsvinden met gebruik van alledaagse termen uit de dagelijkse omgangstaal. Van alledaagse termen wordt namelijk gesteld dat deze een duidelijke functie hebben in het praktisch-sociale vlak. Omdat deze een betekenis hebben die direct wordt aanvoeld, is communicatie tussen mensen mogelijk (Blumer, 1955; Denzin, 1970).

Stel dat onderzoekers een verschijnsel wensen te onderzoeken waarvoor zij de concepten agressie, progressiviteit of intimiteit hanteren. Welke alledaagse termen kunnen worden gebruikt om gedragingen, ervaringen en gevoelens van individuele mensen hieromtrent te achterhalen? Is er reden om aan te nemen dat de termen agressie, progressiviteit en intimiteit inmiddels alledaagse termen zijn geworden – met een betekenis die door iedereen wordt aanvoeld en waarover directe communicatie mogelijk is?

Bij de keuze van adequate termen, te gebruiken in vragenlijstonderzoek, moeten de volgende criteria in acht worden genomen:

- (a) de te kiezen alledaagse termen moeten passen in de *denkframes*, de gedachtenwereld van de betrokkenen;
- (b) wanneer over complexe verschijnselen moet worden gecommuniceerd, moeten elkaar aanvullend verschillende termen worden geselecteerd, die tezamen de gehele set van beoogde verschijnselen dekken;
- (c) de te selecteren termen moeten robuust zijn, dat wil zeggen dat ze een min of meer vergelijkbare betekenis moeten bezitten voor verschil-

lende categorieën van ondervraagden zoals jongeren en ouderen, mannen en vrouwen.

Voor de controle op criterium (c) zijn de laatste jaren goede instrumenten ontwikkeld. Een centraal onderdeel van de standaardprocedures bij gebruik van een Rasch-type meetmodel is bijvoorbeeld de toets op de construct-representation van de schaal-items. Het Rasch-model veronderstelt en toetst namelijk dat de betekenis ('moeilijkheidsgraad') van de items dezelfde is voor hoge en voor lage scoorders op de schaal. Daarom wordt de moeilijkheidsgraad van de items afzonderlijk berekend voor de mensen met hoge en met lage schaalscores. Een zelfde procedure kan gevolgd worden bij vergelijking van de moeilijkheidsgraad van items in de deel-steekproef van de mannen respectievelijk de vrouwen, etc. Binnen het Rasch-model wordt ervan uitgegaan dat aan criteria (a) en (b) is voldaan, wanneer de toets op (c) wordt gehaald.

Conceptualiseren met behulp van een facet-design of karteringszin

Tot de meer bekende benaderingen van het conceptualiseringsproces behoort, binnen de recente Nederlandse traditie, die van Roskam (1987). De methode van Roskam wordt ten principale gekenmerkt door het nauwkeurig vastleggen van de karakteristieken waarin een bepaalde klasse van verschijnselen zich onderscheidt van andere, met gebruikmaking van categorieën waarmee de waarneembare facetten van die verschijnselen kunnen worden beschreven (Roskam, 1987, p. 90).

Een facetten-schema heeft de uitputtende beschrijving van een domein van verschijnselen als functie en fungeert vervolgens als hulpmiddel bij het ontwerpen van interview-vragen. Het bepalen van de conceptuele inhoud wordt voorafgaand aan het empirisch onderzoek door de onderzoeker ter hand genomen. Daarbij geldt als eerste vereiste dat de facetten 'objectief' of empirisch moeten zijn, onafhankelijk van het subject en door de observator onmiddellijk onderkend of gemanipuleerd moeten kunnen worden. Roskam stelt dat de facetten bedoeld zijn om aan te geven wat empirisch voorhanden en waarneembaar is. Er hoeft geen interpretatie aan te pas te komen; het subject heeft er bij wijze van spreken ook niets over te vertellen. Overigens is de bedoelde acteur er zich wel van bewust dat het aanwijzen van de waarneembare en relevante facetten van een klasse verschijnselen niet iets is dat automatisch aan de empirie wordt ontleend. 'De moeilijkheid van het opstellen van een facet-design bewijst dat er veel denkwerk voor nodig is (. . .); hoe de werkelijkheid zal worden waargenomen, welke waarnemingscategorieën ge-

bruikt zullen worden etc. (Roskam, 1987, p. 94).'

Overigens kunnen de uitgewerkte facetten-schema's en mapping-sentences niet rechtstreeks vergeleken worden met de definities, zoals min of meer gangbaar in de sociale wetenschappen. De bedoelde schema's kunnen bijvoorbeeld ook opgevat worden als specificaties van relevante factoren rond het concept. Schwager (1988, p. 199) concludeert dat 'the concepts introduced by mapping sentences are based on logically prior to semantic considerations'. En omdat het uitsluitend de onderzoeker is die de definitie van een concept (via mapping-sentences) bepaalt, kan de kritische kanttekening worden gemaakt dat deze definities *arbitrair* lijken te zijn (Schwager, 1988, p. 201). Welke garanties kunnen worden geboden dat deze definities van concepten en de daarin gehanteerde categorieën aansluiten bij de gedachtenwereld van de ondervraagden, ingeval zaken als onveiligheidsbeleving e.d. centraal worden gesteld in het onderzoek?

De Nederlandse onderzoekers Dessens en Jansen (1987) gaan een stap verder wanneer zij in hun benaderingen de conceptualiseringsfase als overbodig achterwege willen laten. Zij achten het belangrijk dat een voorgesteld onderzoek niet leunt op speculaties over hoe een concept moet worden begrepen. Het inschakelen van direct-betrokkenen bij de conceptualisering maar ook in de empirische onderzoeksfase levert volgens hen een onacceptabele grote kans op verstorende effecten. Vooral wanneer de betrokkenen bijvoorbeeld een verbale reactie zou worden ontlokt op een vraag als 'Voelt u zich veilig als u alleen op straat loopt?', zijn vele mogelijkheden aanwezig van 'sociaal-wenselijkheidsgedrag', 'instemneigingsgedrag' of 'demand characteristics' (Dessens & Jansen, 1987, p. 145). Sociaal-methodologische onderzoekers zullen de juistheid van uitspraken over mogelijk vertekende factoren onderschrijven. Maar of de daaruit te trekken consequenties dezelfde moeten zijn als die welke Dessens en Jansen trekken, is nog zeer de vraag. Laatstgenoemden stellen namelijk voor het onderzoek zodanig te ontwerpen dat *observaties* van gebeurtenissen door de onderzoekers, ook indicaties leveren van subjectieve zaken zoals bijvoorbeeld problemen in tussenmenselijke contacten en eenzaamheid.

Voor het onderzoek naar deze verschijnselen definiëren Dessens en Jansen (1987, p. 147) het observatie-universum met de volgende karteringszinnen:

De (a1 primaire) omgeving van een persoon (P)
 (a2 secundaire)

(1)
 bestaat uit (2) personen
 (.)
 (.)
 (.)
 (N)

Het aantal van deze personen, dat gekenmerkt wordt

(b1 arbeidsongeschiktheid	)	(1)
door (b2 werkloosheid	)	is (2).
(b3 ernstige ziekte als kanker	)	(.)
(b4 het gepleegd hebben van zelfmoord)	(.)	
(b5 . . .	)	(N)

De hypothese is dat personen die in een specifieke problematische levenssituatie verkeren, gekenmerkt worden door een geringer aantal contacten, dan wel door een relatieve onbekendheid van hun levenssituatie bij hun vrienden en kennissen. De mate van ondervertegenwoordiging wordt vastgesteld na een vergelijking met officieel gerapporteerde proporties van zelfmoord, werkloosheid e.d. Behalve dat uit deze werkwijze uitsluitend iets geconcludeerd kan worden op geaggregeerd niveau, speelt een belangrijker zaak.

Het concept dat ex-post op deze empirische gegevens wordt geplakt, is volgens Dessens en Jansen *arbitrair!* Er is geen enkel bezwaar tegen om een bepaald feit (bijv. de ondervertegenwoordiging van werklozen of weduwen in relatie-netwerken) als eenzaamheid te verstaan (Dessens & Jansen, p. 149).

Wanneer wij deze werkwijze kritisch beschouwen, moet allereerst worden opgemerkt dat – ondanks hun beweringen van het tegendeel – ook Dessens en Jansen voorafgaand aan empirisch onderzoek het observatie-universum *definiëren*, naar conceptuele inhoud vastleggen. Aan het proces van de totstandkoming van deze ‘definitie’ – onderdeel van de conceptualiseringsfase (!) – wordt echter geen aandacht besteed. Is daarmee de conceptualiseringsfase wellicht eerder ten onrechte weggeredeneerd?

Een tweede kritische kanttekening betreft het arbitraire toekennen van concepten aan bepaalde empirische verschijnselen. Is het bijvoorbeeld verstandig om het ontbreken (ondervertegenwoordigd zijn) van bepaalde contacten te bestempelen als eenzaamheid? Is dat wellicht niet *te* arbitrair? Het tellen van bepaalde contacten kan inzicht bieden in de omvang van het relatienetwerk. Dan kan bijvoorbeeld blijken dat oudere weduwen relatief vaak genoemd worden en dat de kinderen blijken geven bekend te zijn met de levenssituatie van hun moeder. Deze tellingen echter kunnen geen uitsluitel geven over de eventuele eenzaamheid van deze weduwe; eenzaamheid betreft immers een (subjectief) *gevoelen*. Daarom is de opstelling van Dessens en Jansen *te* arbitrair! Zoveel is zeker, dat het merendeel van de direct-betrokkenen zich niet zal herkennen in dergelijke uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek. Vooral de ouderen onder hen zullen, refererend aan de titel van een bekend boek 'Eenzaam, maar niet alleen', een duidelijk (conceptueel) onderscheid willen aanbrengen tussen eenzaamheid enerzijds en objectieve sociale isolatie (gering aantal sociale contacten) anderzijds.

Samenvattend: daar waar de subjectieve ervaringen, meningen en gevoelens van betrokken individuen aan de orde zijn, kan en moet voor de conceptualiseringsfase een andere weg worden ingeslagen dan de weg gepropageerd door Dessens en Jansen. In de volgende paragraaf zal aandacht worden besteed aan een alternatief.

Conceptualiseren mede vanuit het perspectief van de direct-betrokkenen

Het is met name Blumer (1955) geweest die het conceptualiseren van begrippen startend bij de direct-betrokkenen sterk heeft benadrukt. Blumer adviseert onderzoekers het veldwerk aan te vangen met verkennen en inspecteren, waarbij het de bedoeling is om begrippen te ontwikkelen al naar gelang men meer te weten komt over het terrein. Daarbij worden deelnemers aan het onderzoek gezocht die zelf bijvoorbeeld ook zorgvuldige toeschouwers zijn op dit terrein. Onder verkennen en inspectie verstaat Blumer ook het extensief uitpluizen van de empirische inhoud, het ontrafelen en verfijnen van de kenmerken van de begrippen. Het belang van deze werkwijze wordt als volgt verwoord: 'On the one hand, sociological concepts must have an everyday relevance; on the other hand, they must have a meaning that is strictly and totally sociological. If they do not, they become subject to the same ambiguities of the everyday term' (Blumer, 1955, p. 59).

Denzin (1970) werkt deze gedachte verder uit. Hij stelt voor de conceptua-

lisering te starten bij zg. 'sensitizing concepts', d.w.z. te starten vanuit een nog niet uitgewerkt begrip. Via een conceptverkenning in het veld, kan de specifieke betekenis van concepten worden geconstrueerd. Het uiteindelijke doel is alle concepten in geoperationaliseerde vorm over te zetten, zodat deze waarneembaar en empirisch meetbaar zijn. De methoden van Blumer respectievelijk Denzin bieden inderdaad goede mogelijkheden om het perspectief van de direct betrokkenen door te laten klinken in het empirisch onderzoek en bij de constructie van gerichte vragensets. Voorbeelden van deze werkwijze zijn: de bepaling van sociaal-etnische contacten tussen Marokkaanse, Turkse en Nederlandse kinderen in het lager onderwijs (Teunissen, 1985) en het ontwikkelen van een meetinstrument voor eenzaamheid (de Jong-Gierveld, 1987).

De kosten van een dergelijke aanpak zijn, in tijd- en menskracht bezien, echter niet gering. Daar waar open interviews worden gebruikt om de betekenisverlening van de direct-betrokkenen te achterhalen, krijgen we aanvullend te maken met het probleem dat niet alle gegevens over alle ondervraagden rechtstreeks vergelijkbaar zijn; dit geldt zeker wanneer betrokkenen naar verschillende elementen uit de werkelijkheid verwijzen.

Daar waar open interviews tekortschieten, leek het de moeite waard een meer gestructureerde methode voor het ontlokken van betekenissen van direct-betrokkenen uit te proberen. Via een serie experimenten is recentelijk de mogelijkheid verkend om een interactief computerprogramma onder de titel REPGRID (een afkorting van Repertory Grid technieken) geschikt te maken voor het specifieke doel van hulpmiddel bij de conceptualisering van begrippen. Van de resultaten van deze experimenten wordt hier in het kort verslag gedaan; zie voor meer uitgebreide informatie Linnemann (1987).

Principes van de Repertory Grid technieken

De Repertory Grid techniek gaat terug op de 'personal construct theory' van Kelly (1955). Kern van deze theorie is dat mensen hun omgeving interpreteren met behulp van de ervaringen die zij in het verleden hebben opgedaan; ervaringen die zijn samengesteld rond bepaalde thema's of facetten. Een construct is de abstractie van de gemeenschappelijke kern van een dergelijk thema. Het zal duidelijk zijn dat wat Kelly constructen noemt, in grote lijnen overeenkomt met dat wat wij als alledaagse begripsbetekenissen en alledaagse termen hebben aangeduid. Constructen zijn in principe per persoon verschillend naar inhoud.

Als gevolg van culturele overeenstemming tussen personen – de gemeen-

schappelijkheid van taal, gemeenschappelijke waarden en normen en verwachtingspatronen – worden maatschappelijk gedeelde constructen herkenbaar. Zowel Bonarius (1984) als Duck (1973, 1979) hebben empirisch aangetoond dat gelijkheid in de inhoud van constructsystemen de goede communicatie tussen mensen bevordert.

Teneinde te onderzoeken welke constructen mensen hanteren bij de beschrijving van bepaalde verschijnselen van de werkelijkheid, ontwikkelde Kelly de Repertory Grid technieken. Aan de ondervraagden wordt dan een drietal (een triade) van elementen van een bepaald verschijnsel voorgelegd. Hierbij wordt de vraag gesteld twee elementen zodanig te selecteren dat deze – onderling op elkaar gelijkend – contrasteren met het derde element. De ondervraagde moet dan met een of enkele termen aangeven wat het karakteristieke is van de overeenkomst tussen de twee elementen en op welke wijze ze verschillen van het derde element. De overeenkomst wordt aangeduid als construct; het verschil als contrast. Triades worden telkens in een andere samenstelling aangeboden. Dit herhaalt men een aantal malen zodat een lijst van constructen (met bijbehorende contrasten) over dit deel van de werkelijkheid ontstaat. Alle elementen moeten uiteindelijk op alle constructen een score naar mate van toepasbaarheid krijgen toegekend.

We willen een variant van deze Repertory Grid technieken gebruiken om op systematische wijze constructen rond bepaalde empirische verschijnselen aan een relatief klein aantal betrokkenen te ontlokken, teneinde deze constructen en de bijbehorende termen te kunnen gebruiken bij de conceptualisering van deze verschijnselen.¹ We kozen voor een interactieve computerversie (Shaw, 1980; evaluatie door Viney, 1987) van de Repertory Grid techniek. Het bedoelde programma werd ingezet voor de conceptualisering van verschillende verschijnselen (De Bruyn, Verhoeven & Vonk, 1985; Linemann, 1987). In dit hoofdstuk beperken we ons tot de toepassing op het verschijnsel 'de betekenis van intimiteit in relaties'.

De Repertory Grid techniek toegepast

Aan het onderzoek hebben 12 jong-volwassenen deelgenomen; 7 mannen en 5 vrouwen. Allen kregen vooraf een instructie over het gebruik van het computerprogramma; evenals een praktijkvoorbeeld om het programma uit te proberen. Vervolgens werd het eigenlijke onderzoek gestart.

Bij de selectie van elementen die ter beoordeling aan de ondervraagden zouden worden voorgelegd, is rekening gehouden met de adviezen van o.a. Easterby-Smith (1981): elementen dienen representatief te zijn voor het ver-

schijnsel en elementen dienen een grote onderlinge homogeniteit te bezitten.

Om de betekenis van intimiteit in relaties te ontlokken aan de jongvolwassenen, werd hen eerst gevraagd een persoonlijke invulling te geven (d.m.v. namen of initialen) van zes verschillende typen relaties die zij onderhouden: (1) een relatie met iemand met wie u een oppervlakkig contact heeft. Anna, die hier als voorbeeld wordt gehanteerd – zie tabel 1 – vulde Els in; (2) de relatie met de man of vrouw die voor u het meest betekent. Anna noemt: Gerard; (3) een relatie met een goede vriend: Ralph; (4) een relatie met een goede vriendin: Esther; (5) een contact met iemand die u liever ontwijkt: Klaas; (6) het beeld dat u heeft van een ideale relatie. Anna vulde in 'lachen en huilen'.

De personen voerden vervolgens de triade-opdrachten uit. Tijdens de werkzaamheden werd aan de personen feedback gegeven over eventueel te sterk correlerende constructen.² Er was dan bijstelling mogelijk door bijvoorbeeld twee constructen te vervangen door één, of door een extra construct en/of element toe te voegen.

Anna heeft tijdens de grid-afname gebruik gemaakt van de mogelijkheid om extra elementen (relaties) toe te voegen om zo bepaalde constructen te verduidelijken: een 7e relatie (Piet) en een 8e relatie (Joke). Om deze 8 relaties van elkaar te onderscheiden en te beoordelen, heeft zij 8 constructen gebruikt. Op het moment dat de persoon de grid-afname beëindigde, d.w.z. op het moment dat alle genoemde relaties beoordeeld waren met de zelf-gegenereerde constructen, werd afsluitend één construct-contrastpaar door de onderzoeker aangeboden, namelijk: intiem – koel. Het doel hiervan was een gemeenschappelijk referentiepunt tussen de grids en de constructen van de afzonderlijke personen te bewerken. Aan de ondervraagden was uiteraard *niet* meegedeeld dat 'intimiteit in relaties' het object van onderzoek was.

In tabel 1 staan de constructen en contrasten aan weerszijden van de matrix vermeld, inclusief het aangeboden paar: intiem – koel. Anna heeft elk van de 8 relaties een waarde toegekend op deze 9 constructenparen; waarden variërend van 1, het construct is precies van toepassing, tot 5, het contrast is precies van toepassing op deze relatie. In tabel 1 staan deze waarden vermeld, nadat het REPGRID-computerprogramma de waarden heeft 'gefocussed' in een overzichtelijke eindmatrix.³

In de grid van Anna zijn de 6 gevraagde relaties in de volgende volgorde terechtgekomen: ideale (6), beste (2), vriend (3), vriendin (4), oppervlakkige (1) en ontwijk-relatie (5). Deze volgorde werd precies zo aangetroffen bij de overige elf personen.

Tabel 1. Matrix van de scores na het 'focussen', met de element- en constructlabels.

Locus (= focused grid met construct- en elementlabels)

		6	2	3	4	8	1	7	5		
niet verliefd zijn	7	5	1	1	1	1	1	1	1	verliefd zijn	7
geen familie	1	1	5	1	1	1	1	1	1	familie	1
smaak hebben	8	1	2	2	2	3	3	3	5	geen smaak hebben	8
jezelf zijn	2	1	2	1	1	2	3	2	5	gereserveerd zijn	2
gevoelens uitspreken	5	1	2	3	1	2	4	4	5	gevoelens niet uitspreken	5
intiem	9	1	3	3	2	2	5	5	5	koel	9
vrij gekozen	3	2	2	2	2	1	5	4	5	afhankelijk van omstandigheden	3
lol	6	1	5	2	1	1	3	5	5	serieus	6
vrouw	4	5	5	5	1	1	1	5	5	man	4

* * * * *
 * * * * * Klaas (ontwijk) – Anna
 * * * * * Piet – Anna
 * * * * * Els (oppervlakkig) – Anna
 * * * * * Joke – Anna
 * * * Esther (vriendin) – Anna
 * * Ralph (vriend) – Anna
 * Gerard ('beste' relatie) – Anna
 lachen en huilen (ideale relatie) – Anna

De uitgelokte constructen

De constructenparen die zijn uitgelokt bij de 12 personen, zijn zeer verschillend geformuleerd. Slechts enkele constructenparen kwamen regelmatig voor, daartoe behoorde o.a. diepgaande versus oppervlakkige gesprekken. In totaal werden door de 12 personen 100 verschillende constructenparen geleverd. Niet alle constructenparen raken daarbij aan het door de onderzoekers beoogde 'intimiteit in relaties'.

Een principale componentenanalyse, waarbij het aan ieder aangeboden constructenpaar 'intiem – koel' steeds als kern van de eerste factor diende, leverde 84 constructen op die hoog laden op factor I en gerekend konden worden als concepten die met intimiteit te maken hebben. De 16 overige constructen zijn uit de analyses gelicht. Tot de uitvallende constructenparen behoren o.a.: lichamelijk aantrekkelijk – lichamelijk onaantrekkelijk, seksueel – niet seksueel, samen willen wonen – niet samen willen wonen.

De principale componentenanalyse wees verder uit dat het constructenpaar 'intiem – koel' voor elke ondervraagde een hoog percentage variantie bundelde van de scores op de verschillende soorten relaties, tussen 64.6% en 83.2%. Van de 84 na de principale componentenanalyse resterende constructenparen hebben de onderzoekers er een aantal verwijderd, die bij nadere bestudering geen relatiekenmerken, maar persoonsbeschrijvingen bleken in te houden, zoals: begripvol – zeurderig en open persoonlijkheid – gesloten persoonlijkheid. (De onderzoeker houdt daarmee de afbakening van het verschijnsel onder controle – onderdeel van de conceptualiseringsfase).

De onderzoeker kan vervolgens op verschillende manieren een controle op de validiteit van de resterende constructen-set uitvoeren. In dit onderzoek is een jury van 28 personen gebruikt om te bepalen: (a) of de constructen zoals door de ondervraagden naar voren gebracht, ook volgens hun mening intimiteit in relaties indiceerden, en (b) welke plaats elk construct inneemt op een schaal lopend van niet-intiem (1) tot intiem (11); hiervoor werd de methode van de 'equal appearing intervals' (Edwards, 1957) gebruikt.

In het totaal werden 42 van de constructenparen door minstens 50% van de juryleden gerekend als duidelijke indicatoren van intimiteit; de 42 constructen en 42 contrasten kregen een plaats op het continuüm toegewezen. De gemiddelde juryplaatsing varieerde van: emotioneel diepgaand ($\bar{X} = 10.4$) en gevoelens uitspreken ($\bar{X} = 10.2$), tot onecht ($\bar{X} = 1.9$), koel ($\bar{X} = 2.1$) en onverschillig ($\bar{X} = 1.7$). Middenposities werden ingenomen door lol ($\bar{X} = 7.4$) en gezellig maar oppervlakkig ($\bar{X} = 4.6$).

Een deel van de 42 constructen is gebruikt in een vragenlijstonderzoek onder jong-volwassenen.

Evaluatie

Zijn de Repertory Grid technieken, zoals verwerkt in het interactieve computerprogramma, bruikbaar als hulpmiddel bij de conceptualisering van begrippen in sociaal-wetenschappelijk onderzoek? Deze vraag moet op verschillende niveaus worden behandeld en beantwoord. Het betreft de volgende niveaus:

(1) Het praktische niveau. Hier staat de vraag centraal of dit interactief computerprogramma, werkend vanuit triade-beoordelingen algemeen en efficiënt inzetbaar is. Is het niveau van abstractie dat van de ondervraagden wordt gevraagd, niet te hoog? Is de initiële uitleg kort en bondig maar tevens adequaat op te zetten? Kan een ondervraagde alle opties die het programma

al doende biedt, 'aan'; krijgen de ondervraagden niet te veel informatie toegediend? Hoe oordelen de ondervraagden zelf over het programma?;

(2) Het theoretische niveau. Dit niveau heeft betrekking op de relatie tussen deze wijze van conceptualiseren en de begrippen zoals de onderzoeker deze in het hoofd en in de theorie heeft opgenomen;

(3) Het empirisch niveau. Levert een meetinstrument dat op de ontlokte constructen is gebaseerd, een schaal met goede interne consistentie op? Wanneer de bedoelde schaal wordt afgezet tegen reeds gevalideerde meetinstrumenten voor gerelateerde verschijnselen moet in principe een goede correlatiemaat worden bereikt; is het oordeel van jong-volwassenen over de intimiteit van de gerealiseerde primaire relaties hoog gecorreleerd met hun oordeel over de sociaal-emotionele ondersteuning zoals verkregen van die relaties?

Praktische mogelijkheden in de onderzoekssetting

Reeds bij voorafgaande experimenten met deze methode was opgevallen dat de computerinstructie vóóraf zorgvuldig moet gebeuren. Voor mensen die niet gewend zijn met computers om te gaan, vraagt deze instructie goede assistentie van de zijde van het onderzoeksteam. Wanneer aan deze voorwaarde is voldaan, blijken alle ondervraagden veel plezier te beleven aan de opdracht. De beoordeling van de triades wordt overigens bepaald niet als een routinematige zaak opgenomen. In geval de relaties bijeengebracht in een triade onderling veel gelijkenis vertonen, kost het de ondervraagde – uiteraard – moeite de constructen te kiezen, terwijl het scoren van alle relaties op alle constructen ook vaak als lastig wordt ervaren. Overigens blijken alle constructen – op één na – van toepassing te zijn op alle relaties (een speciale categorie 'niet van toepassing' wordt daarmee overbodig).

De ondervraagden bleken overwegend positief te zijn over deze ondervragingsmethode. Sommigen zeiden spontaan dat de ondervraging ertoe had geleid dat ze op een andere manier gingen denken over hun relaties.

Theoretische mogelijkheden

De ondervraagden waren vooraf niet op de hoogte gebracht van de bedoelingen van de onderzoekers; het woord intimiteit viel voor het eerst tegen het einde van de gridafname. De instructie vermeldde: 'wat bepaalde relaties voor mensen betekenen'.

De onderzoekers hebben geprobeerd met de keuze van relaties en de verwoording daarvan, constructen uit te lokken die mogelijk met intimiteit in relaties te maken zouden kunnen hebben. De labels van de zes begin-relaties zorgden er inderdaad voor dat de respondenten spontaan overwegend relatie-karakteriseringen hebben gebruikt die duidelijk samenhangen met het achteraf toegevoegde paar: 'intiem – koel'. Intimiteit is blijkbaar een algemeen onderliggende dimensie geweest bij de beoordeling van overeenkomsten en verschillen tussen deze relaties.

In dit onderzoek was ook het begin-element 'de ideale relatie' opgenomen. Dit bleek een interessant vergelijkingspunt op te leveren en kon worden gebruikt om de kwaliteit van de als 'beste' genoemde relatie te evalueren. Anders geformuleerd; de aard en inhoud van de 'beste' relatie, kon worden vergeleken met normen en waarden inzake relaties. Deze laatste zijn achterhaalbaar via de invulling van 'de ideale relatie'.

Eerder in dit artikel hebben we vermeld dat het inzetten van deze op Repertory Grid technieken gebaseerde computermethode kon worden opgevat als een variant van de open-interviewbenadering. In beide gevallen heeft de ondervraagde mogelijkheden eigen ideeën naar voren te brengen. Een dergelijke benadering biedt iets meer mogelijkheden aan de direct-betrokkenen om met hun ideeën naar voren te komen, dan het geval zou zijn wanneer uitsluitend door de onderzoeker ontwikkelde, voorgestructureerde vragenlijsten zouden worden ingezet.

Een voordeel van de REPGRID methode boven het houden van open interviews is dat deze methode interviewer-onafhankelijk is. Suggestief doorvragen of onjuiste interpretaties, onjuiste routing etc. van de zijde van de interviewers – in het algemeen een belangrijke bron van vertekeningen in het interview (Dijkstra, 1987; Komter, 1987) – wordt daarmee vermeden.

Een tweede voordeel van de REPGRID methode boven de benadering met open interviews is, dat in het eerste geval de *structuur* van de wijze waarop constructen worden uitgelokt, voor alle ondervraagden exact dezelfde is, nl. (a) de als startset gegeven relaties en (b) de volgorde en samenstelling van de aangeboden triades. De resultaten verkregen van verschillende ondervraagden worden daarmee beter vergelijkbaar dan het geval is met de bestaande praktijk bij open interviews. In de hier behandelde experimentele studie werd deze vergelijking over de ondervraagden heen, uitgetest d.m.v. de inzet (achteraf) van het constructenpaar 'intiem – koel'. Zoals gerapporteerd, bleek 64.6 tot 83.2% van alle variantie in de individuele data-matrices daarmee samen te vatten te zijn.

Uiteraard zou men in vervolgstudies meer gevarieerde constructenparen,

*Tabel 2. Enkele karakteristieken van de intimiteitsschaal.
Onderzoek jong-volwassenen, Haarlem.^{1 2}*

	% antwoorden 'helemaal op ons contact van toepassing'			h_1 gehele groep
	gehele groep	meisjes ³	jongens ⁴	
serieuze gesprekken voeren	36	35	32	.51
gevoelens uitspreken	38	41	27	.58
lol maken	50	49	46	.36
ongedwongenheid	53	50	47	.48
vriendschap	54	49	54	.50
vertrouwen	59	58	52	.49

H_1 (gehele schaal) = .48

coëfficiënt of reliability rho = .81

¹. Zie ook: Heesink & Liefbroer (1988)

². $n = 5$ (contacten) $\times$ 81 (ondervraagden) = 405

³. $n = 233$) missing cases p.m.

⁴. $n = 155$)

evt. ook reeds op een eerder moment in de afname, kunnen aanbieden afhankelijk van de doelstellingen van de onderzoekers.

Het inzetten van slechts 12 ondervraagden, betrokkenen in zoverre ze afkomstig zijn uit de beoogde onderzoeksgroep van jong-volwassenen, leverde in eerste instantie 84 constructen plus 84 contrasten op. Een veelheid van constructen, die klaarblijkelijk door mensen van deze leeftijdsgroep worden gehanteerd wanneer ze hun verschillende relaties willen beschrijven.

Er is enige reden aan te nemen dat deze constructen een groot gedeelte van het domein rond relaties zal omvatten. De ingezette basis-elementen omvatten immers zowel de ideale als de te ontwijken relatie. Daarmee zou zijn voldaan aan de criteria a tot en met c zoals genoemd bij de keuze van adequate onderzoekstermen eerder in dit artikel.

Empirische toepasbaarheid

Voor gebruik in een survey-onderzoek onder jong-volwassenen is een schaal van 6 intimiteitsitems geconstrueerd. De zes items zijn geselecteerd uit de 42 constructen die de REPGRID-analyse had opgeleverd. De items zijn zoda-

nig geselecteerd dat in principe items met een hoge en met een lage score op de jurytoetsen, zijn opgenomen. Voor de tekst van de items, zie tabel 2.

Nadat was gevraagd aan te geven welke 5 mensen het meest voor de onder-vraagde betekenen, werd vervolgens o.a. gevraagd naar de sekse, de leeftijd en de aard van de relatie met deze mensen (bijv. moeder, vriend, partner). Dan volgde de intimiteitsschaal: 'Wil jij bij elk van de hieronder genoemde woorden aangeven in hoeverre jij dat woord van toepassing vindt op jouw contact met deze personen?' Er zijn 5 antwoordmogelijkheden, lopend van ja! helemaal op ons contact van toepassing, tot nee! helemaal niet op ons contact van toepassing. Aansluitend volgde een serie van 10 vragen die beoogde de sociaal-emotionele ondersteuning zoals verkregen van elk van de 5 personen-afzonderlijk te inventariseren. Een voorbeeld van een dergelijke vraag is: 'Zou hij/zij met je meegaan als je het moeilijk vindt ergens alleen naar toe te gaan?' (Van Tilburg, 1988).

In het kader van dit artikel interesseerde ons m.n. het antwoord op de volgende vragen:

1. Sluiten de zes items van de intimiteitsschaal aan bij de gedachtenwereld van een willekeurige groep van te interviewen jong-volwassenen zoals dat blijkt uit een goede maat van interne consistentie?
2. Zijn de voor de schaal geselecteerde termen min of meer robuust, d.w.z. hebben ze een min of meer vergelijkbare betekenis voor verschillende categorieën van ondervraagden, bijv. mannen en vrouwen?
3. Volgens theoretische opvattingen moeten primaire, intieme relaties min of meer samenvallen met relaties die sociaal-emotionele ondersteuning bieden: primaire relaties – d.w.z. mensen met wie men op *persoonlijke* wijze omgaat en met wie men zich *nauw* verbonden voelt – worden geschikt geacht om een bijdrage te leveren aan de oplossing en verzachting van allerlei dagelijkse problemen (Van Tilburg, 1988; Thoits, 1982). Een correlatie tussen beide verschijnselen met een $r \geq .50$ is als hypothese geformuleerd.

Bezien we de resultaten.

Ad (1) Voor de test op homogeniteit van de schaal is de zgn. Mokken-schaal-procedure (1970) toegepast. De homogeniteitscoëfficiënten die hier worden gebruikt, zijn verwant aan Loevinger's coëfficiënt H.

Voor de intimiteitsschaal bleek deze $H = .48$ karakteristiek voor een *goede* interne consistentie van de schaal. De h_i -waarden van elk der items voldoet aan de eis van $> .30$.

Ad (2) De robuustheid van de schaal is nagegaan via een vergelijking van de

H-maten en de populariteit van de 6 items, voor respectievelijk de meisjes en de jongens.

$$H_{\text{meisjes}} = .59$$

$$H_{\text{jongens}} = .39$$

In beide gevallen voldoet de schaal ruimschoots aan de gestelde minimum-eisen voor homogeniteit. De volgorde van de items naar populariteit voor de meisjes en de jongens wijkt voor 5 van de 6 items niet sterk van elkaar en van die van de groep als geheel af. Voor één item, nl. 'gevoelens uitspreken' tref-fen we aanzienlijke verschillen aan; het betreft een item waarmee meisjes ge-makkelijker instemmen dan jongens.

Ad (3) De verschijnselen intimiteit in relaties, gemeten via de 6-itemschaal, en sociaal-emotionele ondersteuning in relaties blijken in dit onderzoek sig-nificant gecorreleerd te zijn: $r = .63$ ($p < .001$). Onze hypothese kan niet verworpen worden.

Ingeval intimiteit van de relaties wordt gemeten met één directe vraag, blijkt een correlatie met sociaal-emotionele ondersteuning van $r = .54$ ($p < .001$). De inzet van de 6-itemschaal verdient daarmee voorkeur boven de directe vraag naar intimiteit in relaties.

De evaluatie samenvattend zouden we kunnen zeggen dat voor die conceptu-alisering van verschijnselen waarbij men *vooraf* garanties wenst te hebben over de bij de communicatie naar betrokkenen te hanteren termen, de me-thode van de computerversie van de Repertory Grid technieken goede moge-lijkheden biedt. Eventueel in samenhang met een jurybeoordeling-achteraf van de uitgelokte constructen.

Noten

1. Dit wil niet zeggen dat de onderzoekers blind varen op de verkregen informatie. De gegevens worden geanalyseerd tegen de achtergrond van de reeds beschikbare theoretische ideeën. Dit betekent o.a. dat onderzoekers attent moeten zijn op bepaalde vertekeningen in per-soonlijke betekenisverleningen van betrokkenen.
2. De personen werd gemeld wanneer de correlatie tussen de scores van twee elementen over de verschillende constructen heen hoger of gelijk was aan 0.80.
3. Gefocussed hier in de betekenis van gehergroepeerd.

- Blalock, H.M., jr. (1982). *Conceptualization and Measurement in the social sciences*. London: Sage.
- Blumer, H. (1955). Attitudes and the social act. In: *Social Problems*, 3, 59-65.
- Bonarius, H. (1984). Personal Construct Psychology: a Reappraisal of Basic Theory and its applications. In: H. Bonarius, R. Holland, & S. Rosenberg, (eds.), *Recent advantages in the theory and practice of Personal Construct Psychology*. London, Mac Millan.
- Bruijn, M.L. de, Verhoeven, M. & M. Vonk (1985). *Methoden en Technieken van sociaal-wetenschappelijk onderzoek* (doctoraalwerkstuk). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Denzin, N.K., (1970). *The research act*. Chicago, Aldine.
- Dessens, J.A.G. & W. Jansen (1987). *Operationaliseren; traditie en kritiek*. Ph.D. diss., University of Utrecht.
- Duck, S.W. (1973). *Personal Relationships on Personal Constructs*. London: Wiley & Sons.
- Duck, S.W. (1979). The Personal and the Interpersonal in Construct Theory. In: Stringer, P. & Bannister, D. (eds.), *Constructs of Sociality and Individuality*. London: Academic Press.
- Dijkstra, W. (1987). Interviewgedrag bij informatie-inwinnende gesprekken. In: J. de Jong-Gierveld & J. van der Zouwen (red.), *De vragenlijst in het sociaal onderzoek*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Easterby-Smith, M. (1981). The design, analyses and interpretation of Repertory Grids. In: Shaw, M.L.G. (ed.), *Recent advances in Personal Construct Technology*. London: Academic Press.
- Edwards, A.L. (1957). *Techniques of Attitude Scale Construction*. New York: Appleton.
- Groot, A.D. de (1978). Bevordering van Welzijn. Bijdrage tot een probleemanalyse. In: G.P. Baerends, J.J. Groen & A.D. de Groot (e.a.), *Over Welzijn*. Criterium, onderzoeksobject, beleidsdoel. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Heesink, J. & A. Liefbroer (1988). *Leefsituatie Haarlemse jongeren*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Hempel, G.G., (1952). *Fundamentals of concept formation in empirical science*. University of Chicago.
- Hox, J.J.C.M. (1986). *Het gebruik van hulptheorieën bij operationalisering*. Ph.D. diss., University of Amsterdam.
- Jong-Gierveld, J. de, (1984). *Eenzaamheid, een meersporig onderzoek*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 328 p.
- Jong-Gierveld, J. de (1985). Begripsvorming in symbolisch-interactionistisch perspectief. De ontwikkeling van een operationele definitie van eenzaamheid. In: W.A. Arts, H.W.A. Hilhorst & F. Wester (red.), *Betekenis en interactie; Symbolisch-Interactionisme als onderzoeksperspectief*. Deventer: Van Loghum Slaterus, p. 98-112.
- Jong-Gierveld, J. de (1987). Developing and testing a Model of Loneliness. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 119-128.
- Jong-Gierveld, J. de, (in press). Personal relationships, social support and loneliness. *Journal of Social and Personal Relationships*.
- Kelly, G.A. (1955). *The psychology of personal constructs*. New York: Norton.
- Komter, A.E. (1987). Het dilemma van de 'double-bind' in de interviewmethode. In: J. de Jong-Gierveld & J. van der Zouwen. *De vragenlijst in het sociaal onderzoek*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Linnemann, M. (1987). *Conceptualisering van het begrip 'intimiteit'* (doctoraalscriptie vakgroep methoden en technieken van sociaal-wetenschappelijk onderzoek). Amsterdam: Vrije Universiteit.

- Mokken, R.J. (1970). *A theory and procedure of scaling with applications in political research*. The Hague: Mouton.
- Roskam, E. (1987). Methodische aspecten van de vragenlijst. In: J. de Jong-Gierveld & J. van der Zouwen, *De vragenlijst in het sociaal onderzoek*. Deventer: Van Loghum Slaterus, p. 85-104.
- Sartori, G. (1984). *Social science concepts; a systematic analysis*. Beverley Hills: Sage.
- Schwager, W. (1988). *Theories of measurement in social science; a critical review*. Ph.D. diss., University of Rotterdam.
- Shaw, M.L.G. (1980). *On becoming a personal scientist; Interactive Computer Elicitation of Personal Models of the World*. London: Academic Press.
- Solano, C.H. (1986). People without friends: Loneliness and its alternatives. In: J. Derlega & B.A. Winstead (eds.), *Friendship and social interaction*. New York: Springer-Verlag, 227-246.
- Teunissen, J. (1985). Triangulatie als onderzoeksstrategie in symbolisch interactionistisch onderzoek. Etniseringsprocessen bij Marokkaanse en Turkse kinderen in het lager onderwijs. In: W.A. Arts, H.W.A. Hilhorst & F. Wester (red.), *Betekenis en interactie; Symbolisch-Interactionisme als onderzoeksperspectief*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 82-97.
- Thoits, P.A. (1982). Conceptual, methodological, and theoretical problems in studying social support as a buffer against life-stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 23, 145-159.
- Tilburg, T. van (1988). *Verkregen en gewenste ondersteuning in primaire relaties*. Ph.D. diss., Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Viney, L.L. (1987). *Interpreting the interpreters*. Florida, Malabar: Robert E. Krieger.